

ELS PROCESSOS DE PÈRDUA I DOL EN INFANTS I ADOLESCENTS. LA VIVÈNCIA DEL PATIMENT EN LA SOCIETAT ACTUAL: ELS ADULTS COM A NUCLI DE DE REFERÈNCIA

27 ABRIL 2023

Belén Calafell

Prog. Atenció als Processos de Pèrdua i Dol des del Centre Educatiu. Conselleria
Insular de Menorca

2017- **GRUP de DOL** per a infants d'Ed. Primària . Ajuntament de Maó

2018- **GRUP de DOL** per a infants d'Ed. Primària. Conselleria de Benestar Social. CIME

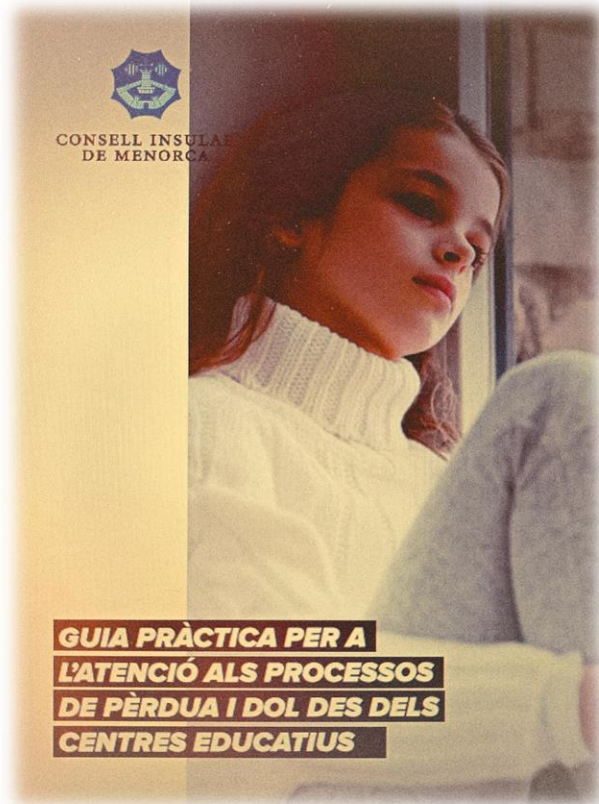
2019- **Estudi de Recerca: Atenció al Procés de Pèrdua i Dol als Infants i Adolescents que estan vivint la mort d'una persona estimada. Anàlisi dels recursos actuals a l'illa de Menorca des dels diferents àmbits d'actuació implicats.** Departament d'Educació. Conselleria de Cultura, Joventut i Esports. CIME

2020 – Publicació de la **Guia Pràctica d'Atenció als Processos de Pèrdua i Dol des dels Centres Educatius.** Departament d'Educació. Conselleria de Cultura, Joventut i Esports. CIME

Incorporació del **professional expert com a figura de suport, consulta i coordinació**

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

PROGRAMA D'ATENCIÓ ALS PROCESSOS DE PÈRDUA I DOL DES DELS CENTRES EDUCATIUS (2020)

GUIA PRÀCTICA PER A PROFESSIONALS IMPLICATS

PROFESSIONAL COM A FIGURA DE CONSULTA, SUPORT I
COORDINACIÓ

Si hi ha humanitat també hi ha absència,
manca i pèrdua. **El món humà és un
univers habitat per absents, per buits**
que mai no es tornaran a omplir o que, si
més no, ningú no podrà omplir de la
mateixa manera (...). **En el món humà
sempre es troba a faltar a algú o
alguna cosa.**

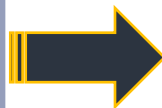
L'experiència de la pèrdua, J.C.Mèlich

<https://www.youtube.com/watch?v=so3Mr-OKG60>

Pensant en els altres
Toshiro Kanamori

EXPERIÈNCIA de
PÈRDUA i DOL

VIVÈNCIA de PATIMENT

UNIVERSAL
INDIVIDUAL-ÚNICA
SUBJECTIVA

VERSIONS DISPARS

REALITAT
SOCIAL

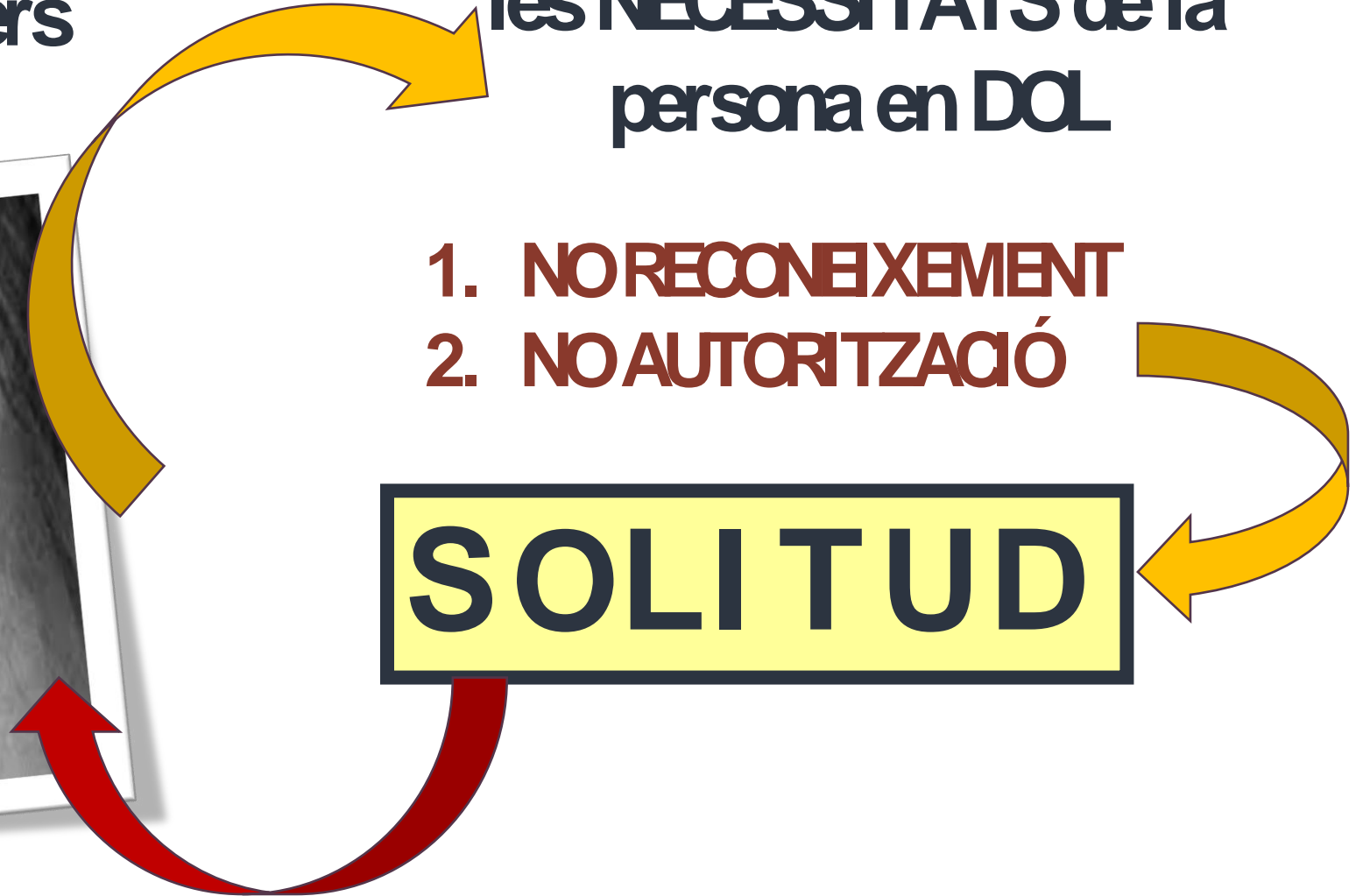
la **COMUNITAT** envers
el **PATIMENT**

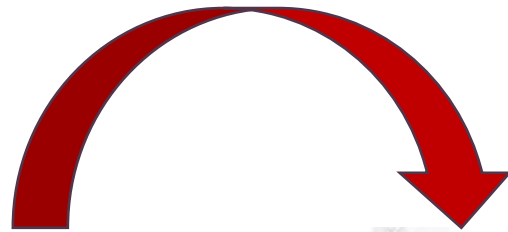
les **NECESSITATS** de la
persona en **DOL**

1. **NORECONEXEMENT**
2. **NO AUTORITZACIÓ**

SOLITUD

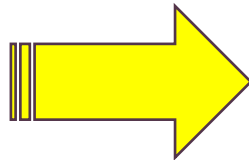

COM VIVIM ELS PROCESSOS DE PÈRDUA I DOL EN LA SOCIETAT DEL SEGLE XXI ?

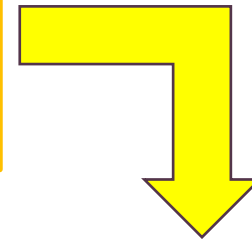

**La nostra societat
amaga i nega la mort.
VIU D'ESQUENA a tot
allò que ens connecta
amb el patiment**

...LA REACCIÓ INNATA DELS ADULTS DAVANT UNA SITUACIÓ DE PÈRDUA QUE AFECTA ALS INFANTS I JOVES...

- PROPI PATIMENT
- POR A PROVOCAR PATIMENT
- FALTA DE RECURSOS/PAUTES

- QUÈ HE DE DIR?
- QUÈ HE DE FER?
- COM REACCIONARÀ EL MEU FILL?
- I SI EM FA PREGUNTES?
- I SI PLORA?

**La
verdad
duele.
La
mentira
mata.
Pero la
duda...
La duda
tortura..!**

**QUIN MISSATGE ELS
TRANSMETEM ?**

- ☀ **FANTASIA** d'**OMNIPOTÈNCIA** dels adults de poder **PROTEGIR-LOS** **IL·LIMITADAMENT** de les situacions que generen **PATIMENT**
- ☀ **NORECONEIXEM** el **SEU PATIMENT** ni els fem **PARTÍCIPI**s de les situacions
- ☀ Són capaços de **PERCEBRE** la **NOSTRA ANGOIXA**, **PATIMENT** i **INCOMODITAT**
- ☀ **NORESOLEM** els seus **DUBTES** i **PREOCCUPACIONS**
- ☀ **NO** els donam **ESPAI** per **EXPRESSAR**, **NO** els dotem dels **RECURSOS** i **HABILITATS** per **AFRONTAR**
- ☀ **GRAN COST** a nivell de **DESENVOLUPAMENT EMOCIONAL**

REFLEXIONS PRÈVIES

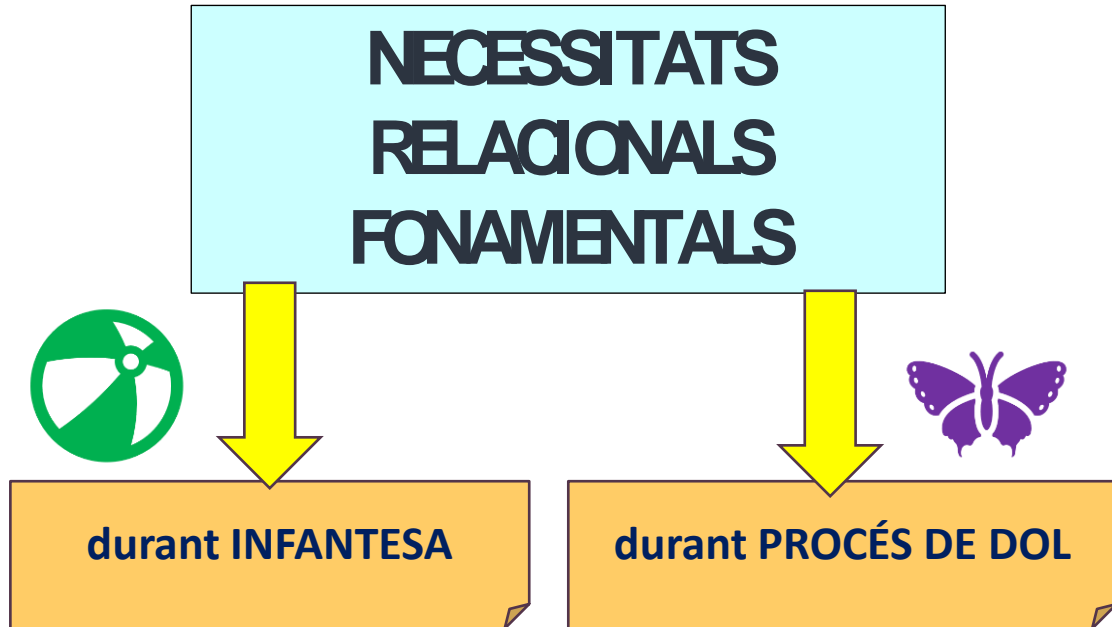
- ✦ els PROCESSOS de MALALTIA AVANÇADA, MORT i DOL EXISTEIXEN.
- ✦ són experiències EMOCIONALMENT ACLAPARADORES
- ✦ el paper dels ADULTS DE REFERÈNCIA com a figures d'orientació i protecció
- ✦ disposar de PAUTES BÀSIQUES d'actuació i gestió EMOCIONAL

L'infant que viu amb la veritat és capaç d'afrontar la vida (Pangrazzi)

Els adults hem d'entendre que els infants necessiten temps, confiança i amor per aprendre a viure amb una pèrdua important. Si els sabem donar tot això, seran perfectament capaços i capaces d'adaptar-s'hi
(X. Serra)

Si ajudem a les noves generacions a conviure amb l'aprenentatge de les adversitats de la vida, a compartir-les i comprendre el què senten, podrem dir que haurem contribuït a canviar el món
(X. Serra)

1. Ser **ESCOLTADA** i **CREGUDA** en el seu relat
 2. Sentir-se **PROTEGIDA** i tenir **PERMÍS** per expressar
 3. Ser **VALIDADA** en la seva manera d'afrontar els fets
 4. Tenir una **XARXA** de **SUPORT** des de la reciprocitat
 5. **DEFINIR-SE** en la forma **INDIVIDUAL** i **ÚNICA** de la vivència
 6. Sentir que la seva experiència té un **IMPACTE** en l'altre
 7. Estar en una relació en la que l'altre agafi la **INICIATIVA**
 8. Tenir **PERMÍS** per expressar **AMOR** i **VULNERABILITAT**
-

INFANTS en DOL

FAMÍLIES en DOL

DOCENTS en DOL

COMUNITAT en DOL

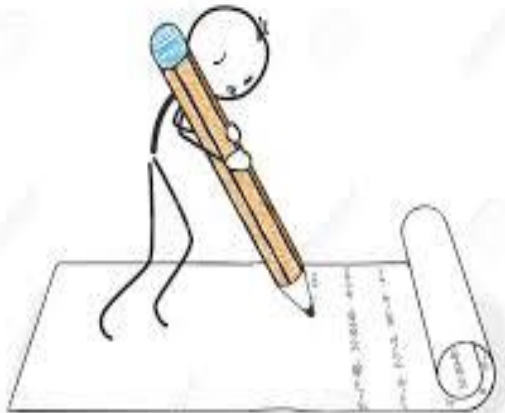
procés de dbl. **DEFINICIÓ**

☑ **PROCÉS NATURAL** de **RESPOSTA** davant l'experiència de pèrdua significativa

☑ El procés de dbl **INCLOU CANVIS SIGNIFICATIUS** en les **ACTITUDS**, els **PENSAMENTS**, els **COMPORTAMENTS** i en la vida **ESPIRITUAL** de la persona

Freud (1917)/ Lindemann (1944)/ Bowlby (1980)/ Murray Parkes (1972) / Worden (1991) / Rando (1993) / Neymeyer (1998) / Payàs (2006)

procés de dol. **CARACTERÍSTIQUES**

✎ Procés **NORMAL** i **ESPERABLE**

✎ Procés **DINÀMIC**: canvis en el transcurs del temps

✎ Inclou el **RECONeixEMENT SOCIAL** de l'experiència viscuda

✎ Procés **INDIVIDUAL** que és necessari **COMPARTIR**

✎ La **RESPOSTA** de cada persona és **diferent** en el tipus d'**EMOCIÓ**, **DURADA** i **SEQÜÈNCIA**

✎ Procés **ACTIU** (*finestra de tolerància*)

✎ **VALIDAR** la **MANERA** en la que cada persona elabora el seu procés de dol

procés de db. **REACCIONS COMUNS**

SOMÀTIQUES

EMOCIONALS

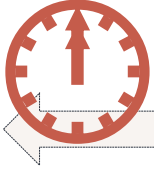
COGNITIVES

CONDUCTUALS

nomos piel, pulpa y hueso

el procés de dd. **ETAPES**

**IMPACTE/
SHOCK**

**PROTECCIÓ
(EVITACIÓ NEGACIÓ)**

**CONNEXIÓ/
INTEGRACIÓ**

**APRENTATGE/
CREIXEMENT**

ESPECIFICITATS DELS PROCESSOS DE PÈRDUA I DOL EN INFANTS I ADOLESCENTS

https://youtu.be/G0CvJ0F6_nI

ASPECTES CONCEPTUALS.

1

UN FENÒMEN COM LA MORT es CARACTERITZA per:

- és de gran COMPLEXITAT
 - és DIFÍCIL de COMPRENDRE
 - requereix d'uns MECANISMES molt elaborats d'ABSTRACCIÓ i INTERIORITZACIÓ
 - va associat a una GRAN CÀRREGA EMOCIONAL
-

ASPECTES CONCEPTUALS.

2

la IDEA de la MORT en els INFANTS es va CONSTRUIR DINS EL SEU PROPÍ PROCÉS EVOLUTIU.

El CONCEPTE REAL de la MORT:

és PROPORCIONAL al desenvolupament de la INTEL·LIGÈNCIA i les EMOCIONS

anirà CANVANT i EVOLUCIONANT

IDEA MOLT CONCRETA

**IDEA ELABORADA/
ABSTRACTA**

ALTRES INDICADORS A VALORAR

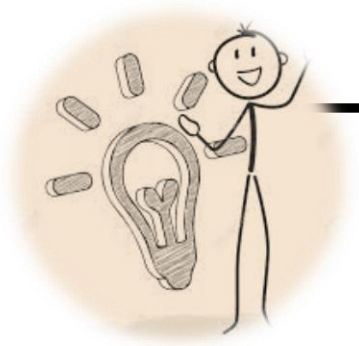
MADURESA INTEGRAL que CONSTATEM en l'INFANT depèn de:

- ETAPA EVOLUTIVA (edat)
 - FACTORS INDIVIDUALS
 - FACTORS de l'ENTORN SOCIOFAMILIAR
 - TIPUS de VINCLE, de RELACIÓ i INTERACCIÓ amb les FIGURES PROTECTORES
-

quan els ADULTS de REFERÈNCIA **EM TEM PARLAR** de la PÈRDUA, la MORT i el
DOL:
QUÈ PROVOQUEM ?

- * Els infants presenten una **CURIOSITAT INNATA**
 - * **PERCEBEN** la nostra **INCOMODITAT** → **DEIXEN** de **PREGUNTAR** per **NO** provocar **CONFLICTES**
 - * Els **TRANSMETEM** **CONFUSIÓ** entre el no parlar i allò que expressem de manera **NO VERBAL**
 - * Si **NO PERMETEM** l'expressió / no fer preguntes → **IMAGINEN** el **PITJOR** → **FORA** I **ANGUINA**
 - * Aprèn que **DEMANAR** és un **COMPORTAMENT ERRONI**
 - * **NO** tenir dret a **PARLAR** o **COMPARTIR** → **DESPROTECCIÓ** i **NO GESTIÓ** del **PATIMENT**
 - * **INPUTS** constants dels mitjans de **COMUNICACIÓ** → **DISTORSIÓ** de la **REALITAT** del **TEMA**
-

..per tant... **PER QUÈ ÉS IMPORTANT** PARLAR DE LA MORT amb els petits i joves de la família ?

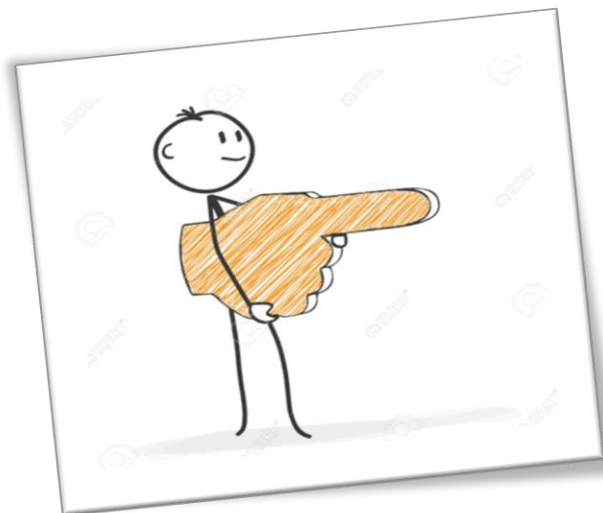
- ✎ La MORT forma PART de la VIDA
 - ✎ Els INFANTS i ADOLESCENTS aprenen per OBSERVACIÓ → si els ADULTS ENS PERMETEM parlar, expressar i reconèixer les NOSTRES PORS, PREOCCUPACIONS, EMOCIONS → també es donaran PERMÍS per fer-ho
 - ✎ Parlar des de la VERITAT → facilitar EINES per AFRONTAR la situació
 - ✎ Si hi ha FALTA d'INFORMACIÓ/ informació NO ADEQUADA → IMAGINEN UNA REALITAT PITJOR
 - ✎ Ajudarem a CONSTRUIR i COL·LOCAR el CONCEPTE de la mort dins els ESQUEMES MENTALS PROPIS i d'acord al seu DESENVOLUPAMENT INTEGRAL
-

**COMPRESIÓ DEL
CONCEPTE DE LA MORT**
en cada ETAPA
EVOLUTIVA

PREMISSSES BÀSIQUES

(independentment de l'edat
de l'infant)

- ✓ EMITAR METÀFORES FALSESES
 - ✓ EMITAR CONCEPTES FILOSÒFICS i ESPIRITUALS
 - ✓ UTILITZAREM LENGUATGE amb RESPOSTES CONCRETES i COMPENSIBLES
 - ✓ EMITAR DIR MENTIDES
 - ✓ RESPONDRE A LES PREGUNTES ESPONTÀNIES a PARTIR d'EXPERIÈNCIES REALS PROPERES.
DONAR-NOS PERMÍS per DIR que NOS ABEM ALLÒ que ens demanen
 - ✓ RESPECTAR EL RITME I EVOLUCIÓ de CADA INFANT
 - ✓ INDAGAR quin és el MOTIU CONCRET que genera la seva INQUETUD
 - ✓ VALIDAR les seves REACCIONS i NECESSITATS
 - ✓ Estar ATENTS i PRESENTS des de la CONTINUÏTAT
 - ✓ Oferir ESPAIS de SEURETAT i PROTECCIÓ
-

INTEGRACIÓ DEL CONCEPTE DE LA MORT.

**PARÀMETRES A
CONSIDERAR**

- ↳ **UNIVERSALITAT:** *tots els éssers vius moren ?*
 - ↳ **IRREVERSABILITAT:** *es pot tornar a la vida un cop s'ha mort ?*
 - ↳ **NO-FUNCIONALITAT:** *quan es mor, el cos ja no funciona ?*
 - ↳ **CAUSALITAT:** *per què ens morim ?*
 - ↳ **CONTINUACIÓ NO CORPÒRIA:** *la mort, és el final ?*
 - ↳ **INEXORABILITAT:** *llavors, jo també em moriré ?*
-

EDAT	COMPRESIÓ DE LA MORT
0 – 2 anys	-No existeix una comprensió de la mort, però sí es mostrarà molt reactiu a tot el que la pèrdua comporta. -Perceben l'absència de la figura protectora i l'angoixa dels adults. Per aquest motiu és important preparar-los per a les pèrdues -Sentiran la falta de seguretat i l'abandonament, per tant és essencial establir vincles estables i segurs
2- 5 anys	-Estil de pensament concret i literal (pren les respostes al peu de la lletra) -La mort és temporal, reversible i per causes externes -La mort és similar a dormir -Els difunts segueixen vivint d'alguna manera (el cel és un lloc concret) - Disposa de la capacitat d'assolir nous indicis d'autonomia i desenvolupament sempre que hi hagi una vinculació segura amb l'adult de referència - Concepte del temps circular i cíclic (la mort NO és per sempre)
6- 10 anys	-Pensament més elaborat i complex (interès per les causes) -Adquisició del concepte d'IRREVERSIBILITAT -Curiositat sobre la mort. Fan preguntes complexes (què vol dir morir-se? On va una persona quan mor ?) -La mort és personificada com un esperit (figura del fantasma, l'esquelet) -La mort NO és UNIVERSAL (li succeeix als altres, no a mi)
A partir dels 11 anys	Maduració cognitiva: la mort es veu com a irreversible i universal -Plantejament de la pròpia mort -Reconeix l'impacte emocional que suposa la pèrdua

MANIFESTACIONES I NECESSITATS EN CADA ETAPA EVOLUTIVA

**ASPECTES GENERALS a
OBSERVAR**

**REACCIONS DELS
INFANTS I
ADOLESCENTS**

👁️ **CANVIS en el CARÀCTER:** humor variable, disminució del rendiment escolar, alteració del son i l'alimentació

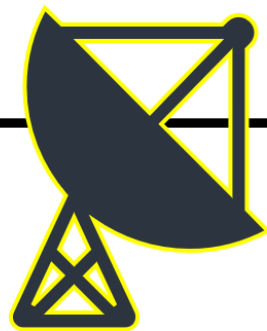
** en nadons i edat primerenca: manifestacions corporals, afectives i conductuals

👁️ **POSSIBLES MANIFESTACIONS i REACCIONS SECUNDÀRIES** (*emocions desplaçades*)

👁️ MANTÉ la **CAPACITAT de RIURE i JUGAR**

👁️ **ACOMPANYAMENT durant TOT el PROCÉS**, més enllà de si mostra o no signes de patiment

INDICADORS del PROCÉS de DOL

REACCIONS DELS INFANTS I ADOLESCENTS

ÀMBIT CORPORAL:

- ▶▶ Dificultats per dormir
- ▶▶ Pèrdua de gana
- ▶▶ Malestar gàstric
- ▶▶ Queixes de malestar

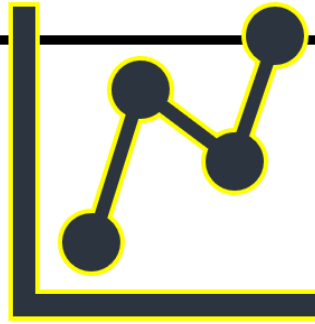
ÀMBIT AFECTIU:

- ▶▶ Tristesa
- ▶▶ Indiferència
- ▶▶ Canvis d'humor
- ▶▶ Sentiments d'indignació – impotència
- ▶▶ Baixa autoestima

ÀMBIT CONDUCTUAL:

- ▶▶ Manca de comunicació
- ▶▶ Aïllament social
- ▶▶ Hiperactivació
- ▶▶ Trastorns de la conducta (conductes de risc)
- ▶▶ Trastorn d'ansietat excessiva

INDICADORS / FACTORS a considerar en l'AVALUACIÓ

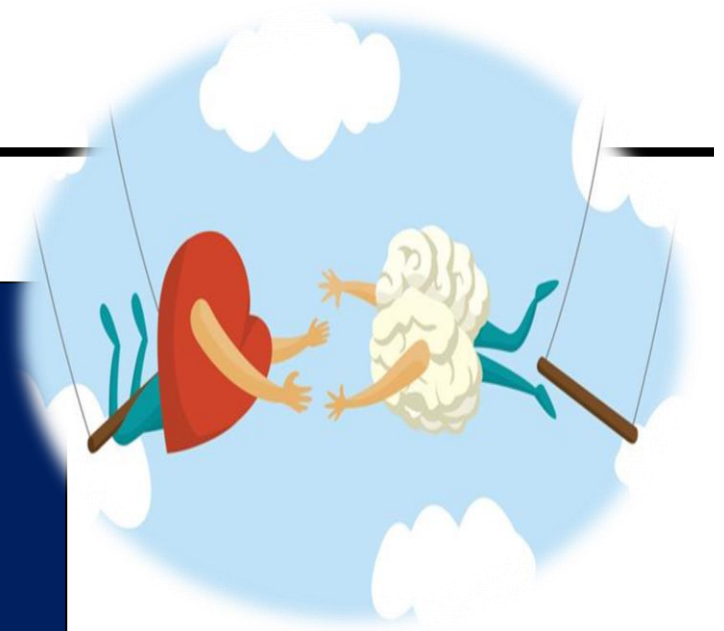

**REACCIONS DELS
INFANTS I
ADOLESCENTS**

- ✍ **EDAT i ETAPA** del seu desenvolupament
 - ✍ **CONCEPTE de MORT** que té **ELABORAT**
 - ✍ **TIPUS de PÈRDUA i VINCLE** amb la persona que ha mort
 - ✍ **MANERA** com ho està vivint la **FAMÍLIA i ENTORN** més proper
 - ✍ **PERSONALITAT, CARÀCTER i ESTIL d'AFRONTAMENT PREVI** de l'infant o adolescent
-

EDAT	MANIFESTACIONS I REACCIONS DAVANT LA PÈRDUA
0 – 2 anys	Estat no diferenciat respecte de la persona que en té cura i li dóna estabilitat - Respon mitjançant els estats d'ànim: irritabilitat, inquietud, alteració del son i de la gana, plors, conductes de protesta - <u>Atenció</u> si una figura com la mare es veu afectada
2- 5 anys	- Formulació de preguntes molt concretes i repetitives (ex. té fred? Com menja?) - Trastorns alimentaris, del son i del control d'esfínters (regressions) - Pot observar-se una NO reacció immediata - Rebequeries freqüents - Alterna la capacitat de jugar i riure amb moments de desesperació - Por de l'abandó (tu també moriràs ?) - Sentiment de culpa, egocentrisme infants i pensament màgic (vaig fer alguna cosa que provoqués la mort ?)
6- 10 anys	- Comportaments agressius - Por i sentiments d'abandonament (por a la mort dels pares) - Disminució del rendiment escolar (pensament dispers i dificultats de concentració i atenció) - Manifestacions psicosomàtiques (mal de panxa, mal de cap, dolors toràcics...) i alteració del sistema immunitari (grip) - Atenció a la possibilitat de voler assumir responsabilitats que no li pertanyen
A partir dels 11 anys	- Estats emocionals intensos i alterats (culpabilitat, ràbia, vergonya) - Estats d'alteració i ansietat sobre la pròpia mort - Canvis d'humor freqüents - Por al rebuig i a ser diferents dels companys - Trastorns alimentaris i de la son - Possibilitat d'adoptar conductes de risc - Aparença de normalitat com a mesura de protecció - Culpabilitat per haver sobreviscut

LA VIVÈNCIA EMOCIONAL DELS INFANTS I ADOLESCENTS EN DOL

TRISTESA

RÀBIA/IRRITABILITAT

GELOSIA

INSEGURETAT

CULPA

POR

IMPOTÈNCIA

INCERTESA

EMOCIONS MÉS
FREQUENTS

ANSIETAT per SEPARACIÓ

ENYORANÇA

ALLEUGERIMENT

SENYALS D'ALERTA

Valorar INTENSITAT,
FREQUÈNCIA i DURADA de
les REACCIONS
DESTACABLES (3 – 6 m)

- ✎ PÈRDUA D'INTERÉS PER RELACIONAR-SE AMB EL GRUP D'IGUALS I AMB ACTIVITATS DISTRACTORES, durant un període llarg de temps
- ✎ APATIA o FALTA DE SENSIBILITAT
- ✎ EXPRESSIÓ EMOCIONAL GAIREBÉ NUL·LA o MOLT EXAGERADA en relació a la vivència de la pèrdua
- ✎ REACCIONS MOLT INTENSES DEL DOL, AGRESSIVITAT o SENTIMENTS DE CULPA que persisteixen amb el temps
- ✎ TRISTESA PROFUNDA I PERLLONGADA
- ✎ IRRITABILITAT IMPORTANT, DIFICULTAT PER GESTIONAR LES EMOCIONS
- ✎ ALTERACIÓ DEL SON I DELS HÀBITS ALIMENTARIS

SENYALS D'ALERTA

Valorar INTENSITAT,
FREQUÈNCIA i DURADA de
les REACCIONS
DESTACABLES (3 – 6 m)

- ✎ CONDUCTES REGRESSIVES, COMPORTAMENTS NO PROPIS DE LA SEVA EDAT, durant un període llarg de temps
 - ✎ CONDUCTES DE RISC en adolescents
 - ✎ MOSTRES DE DESESPERANÇA, DESITJOS DE NO SEGUIR VIVINT, AUTOLESIONS, EXPRESSAR REPETIDAMENT EL DESIG DE RETROBAR-SE AMB LA PERSONA QUE HA MORT
 - ✎ IMITACIÓ EXCESSIVA de la persona que ha mor
 - ✎ CANVIS IMPORTANTS EN EL RENDIMENTS ESCOLAR o DIFICULTATS PER ANAR A L'ESCOLA
-

EL DOL EN ELS CENTRES EDUCATIUS

el PERSONAL DOCENT com a REFERÈNCIA dins el Centre

- ♥ Estar DISPONIBLE
- ♥ Fer una OBSERVACIÓ CONTINUADA en el temps
- ♥ Tenir present que els infants i adolescents CANVIEN d'estat d'ànim fàcilment
- ♥ El nostre paper és acompanyar a l'alumne/a en el seu PROPI procés. Estar PRESENT i SOSTENIR en les seves PRÒPIES EMOCIONS
- ♥ Donar un acompanyament ESPECÍFIC – INDIVIDUAL – ÚNIC
- ♥ En cas que la mort afectiu a TOT el GRUP: plantejar acompanyament individual i/o col·lectiu

EQUIP DOCENT

- Acollir les pròpies emocions
- Compartir amb la resta de companys
- Donar-se permís per expressar en la mesura que ho necessitem

ACOLLIMENT DE LA FAMÍLIA EN DOL

COM DONAR SUPORT A LA FAMÍLIA EN DOL

- ♥ Assignar una persona representant del Centre com a contacte medador amb la família
 - ♥ Quan ens assabentem de la pèrdua, accident o malaltia, cal contactar amb la família el més aviat possible
 - ♥ Oferir el nostre suport en tot allò que pugui necessitar i nosaltres li puguem proporcionar des del Centre
 - ♥ Demanar poder assistir i participar en l'acte de comiat que organitza la família
 - ♥ Mantenir el contacte i/o les visites a la família dies després de la mort de la persona
 - ♥ En el cas de la mort d'un/a alumne/a o professor/a, explicar-los les iniciatives del Centre com a acte d'homenatge
-

ACOLLIMENT DE LA FAMÍLIA EN DOL

PAUTES PER ACOMPANYAR als SEUS FILLS i FILLES

- ♥ No enganyar als fills i filles respecte la pèrdua
- ♥ No actuar com si no hagi passat res
- ♥ SI ELL/a AIXÍ HODESITJA, deixar participar als infants en els rituals de coniat
- ♥ Escollir un “lloc simbòlic” on poder situar la pèrdua
- ♥ No reprimir els propis sentiments davant ells i elles
- ♥ Afavorir una comunicació oberta, clara i respectuosa
- ♥ Respectar el ritme de dol del fill/a (pot ser diferent del seu)
- ♥ Donar eines per a que puguin expressar les emocions i sentiments mitjançant la creativitat
- ♥ Facilitar que els fills/es tornin a les seves rutines habituals de manera gradual → potenciar contacte amb el seu entorn més quotidià (entorn protector)
- ♥ ESTABLIR VIA de COORDINACIÓ amb el Centre
- ♥ El DOBLE DOL dels infants i adolescents

<https://youtu.be/JDALgUu4LYs>

GRÀCIES

belencalafell@gmail.com

